

Tim Fransen

IN ONZE TIJD

Leven in het Calamiteitperk

ALFABET UITGEVERS

2024

Proloog: Opgroeien in tijden van optimisme

Achttien was ik, ik zat in het propedeusejaar van de studie Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam, toen mijn leven een cruciale wending nam. Tot dan toe was ik door het leven gefietst met een figuurlijk lentebriesje in de rug. Opgegroeid in een vriendelijke buitenwijk van Amsterdam-Zuidoost, grootgebracht in een middenklassegezin door twee liefdevolle ouders, omringd door meesters en juffen van wie ik regelmatig stickers kreeg, gevolgd door een middelbareschooltijd die voornamelijk in het teken stond van computerspelletjes, kattenkwaad en het samen met vrienden uitdenken van sketches. (Het materiaal bestaat niet meer, maar er is ook weinig aan verloren gegaan.)

Natuurlijk is geen enkel leven gespeend van tegenslag en verdriet, maar in mijn geval was de schade zeer beperkt gebleven: het overlijden van een opa en oma, het niet krijgen van een Gameboy of Tamagotchi terwijl bijna al m'n klasgenoten er wel eentje hadden, wat onzekerheid over m'n flaporen; flaporen die zodanig meevielen dat de onzekerheid vooral toegespitst was op de vraag

of ik nu wel of geen flaporen had. De wereld voelde als een veilige plek waar bovendien een hoop lol te beleven viel. En alles leek zich te voltrekken in een stijgende lijn.

Mijn eigen leven vormde daar het tastbare bewijs van. Ik leerde lopen, ik sloot vriendschappen, ik vergaarde kennis, haalde diploma's, ik kreeg bedpartners en stopte met bedplassen. (Niet per se in die volgorde.) Eerst hadden we geen internet, en toen ineens wel. Toen ik vijf was speelde ik computerspelletjes vanaf een floppydisk, met een pixelaantal dat je handmatig kon tellen. Amper tien jaar later zat ik achter mijn Xbox 360, ondergedompeld in oorlogssituaties die qua *graphics* nog moeilijk van echt te onderscheiden waren, en die tegelijkertijd alleen maar mijn bevoorrechte leven onderstreepten: oorlog was iets van films en computerspelletjes, comfortabel beleefd vanaf de bank.

De wereld was er een van kansen en mogelijkheden. Diepe misère of grote gevaren kende ik niet. Toch waren mijn optimisme en onwrikbare geloof in vooruitgang niet alleen maar gebaseerd op mijn onbekommerde jeugd of de voorspoedige start van mijn leven. Dat vertrouwen was ingebed in en gevoed door een historische context die in veel opzichten uitzonderlijk was. In een stuk in *De Groene Amsterdammer* (2018) over de jaren negentig stellen Rutger van der Hoeven en Mathieu Segers dat dit decennium qua maatschappelijke voorspoed een hoogtepunt vormde:

Beschouwen we maatschappelijk geluk als relatieve harmonie in de samenleving en een breed gedeeld optimisme over de toekomst, dan is dit in de recente geschiedenis nergens groter geweest dan in West-Europa tussen de val van de Berlijnse

Muur in november 1989 en de aanslagen in New York van 11 september 2001. Nergens was het vredesdividend na de Koude Oorlog tastbaarder. West-Europa transformeerde in een baken van vrijheid, tolerantie en openheid. Via een grotere, en meer diverse Europese Unie (EU) probeerde Europa dat vredesdividend naar een continentaal en daarna zelfs naar een mondiaal niveau te tillen.¹

De ongekende periode van maatschappelijke voorspoed, tussen 1989 en 2001, komt min of meer overeen met de periode waarin ik ben opgegroeid. (Om precies te zijn ben ik een jaar eerder geboren, in 1988, maar in dat eerste jaar richtte mijn aandacht zich voornamelijk op een stabiele aanvoer van moedermelk. Dus ik moet bekennen dat dat laatste onrustige staartje van de Koude Oorlog grotendeels aan me voorbij is gegaan.)

De wereld was goed en zou alsmar beter worden. Dat vertrouwen vormde de vanzelfsprekende basis vanwaaruit ik de wereld tegemoet trad. Het was een vertrouwen waar ik me pas van bewust werd toen het begon te wankelen.

En zo komen we bij het eerste jaar van mijn universitaire studie. Destijds werkte ik bij Pathé Arena, de grootste bioscoop van ons land, net een paar jaar daarvoor gebouwd. Soms controleerde ik kaartjes, soms schepte ik popcorn achter het buffet, maar mijn favoriete dienst was als schoonmaker. *Usher* was de officiële term, waarschijnlijk om de functie wat meer cachet te geven. Als usher moest je ervoor zorgen dat de toiletten op gezette tijden schoongemaakt werden, en moest je op een uitgeprint tijdschema de eindtijd van de films aflezen om daarna de achtergebleven

rommel op te ruimen. Het grote voordeel was dat je als usher relatief veel vrijheid had. Tussendoor was er vaak genoeg tijd om wat rond te zwerven, of om stiekem een kwartiertje van een film te kijken.

Zo kwam het dat ik op achttienjarige leeftijd de documentaire *An Inconvenient Truth* zag. In 2006 ging deze film van oud-vice-president Al Gore over de opwarming van de aarde in première.

Nu was dit niet de eerste keer dat ik van klimaatverandering hoorde. Als kind van links-progressieve ouders had ik het belang van zorg voor het milieu van jongs af aan meegekregen, en op de middelbare school kreeg ik bij aardrijkskunde onderwijs over ‘het broeikaseffect’. Al in 1965 hadden wetenschappelijke bevindingen de toenmalige Amerikaanse president Lyndon B. Johnson aanleiding gegeven om het Congres te waarschuwen: ‘Deze generatie heeft de samenstelling van de atmosfeer wereldwijd veranderd met een constante toevoer van koolstofdioxide uit de verbranding van fossiele brandstoffen.’²

De zorgwekkende signalen stapelden zich verder op in de jaren zeventig. In 1972 zette de Club van Rome met hun rapport ‘Grenzen aan de groei’ de milieuproblematiek op de agenda, al kwam de concentratie van broeikasgassen zoals CO₂ daarin slechts zijdelings aan de orde. De publiekelijke ‘ontdekking’ van de klimaatopwarming vond plaats in mijn geboortjaar: 1988. Die ontdekking werd aangezwengeld door een extreem hete en droge zomer die in Amerika duizenden doden eiste. De daaropvolgende getuigenis over klimaatverandering die de vooraanstaande wetenschapper James Hansen voor het Amerikaanse Congres aflegde, vergrootte het publieke bewustzijn over het onderwerp. Ook richtten de

Verenigde Naties in datzelfde jaar het *Intergovernmental Panel on Climate Change* (IPCC) op.

In de openingsverklaring toonde het IPCC zich bezorgd dat ‘bepaalde menselijke activiteiten mondiale klimaatpatronen kunnen veranderen, waardoor huidige en toekomstige generaties worden bedreigd met mogelijk ernstige economische en sociale gevolgen’; gevolgen die ‘desastreus kunnen zijn voor de mensheid als er niet tijdig maatregelen worden genomen op alle niveaus’.³

Vreemd was het dus niet dat ik achttien jaar na deze openingsverklaring – achttien jaar waarin de uitstoot ook nog eens exponentieel was toegenomen – wel eens van het broeikaseffect had gehoord.

Tegelijkertijd was daar ook alles mee gezegd: ik had er wel eens van gehoord. Het vreemde was dat ik weinig van de urgentie had meegekregen. Ik was ervan uitgegaan dat als de situatie echt zo alarmerend was, ik daar in mijn omgeving wel iets meer van had gemerkt. Ik bedoel, als het echt zo was dat we afstevenden op iets met ‘desastreuze gevolgen voor de mensheid’, dan had ik dat wel dagelijks teruggezien op het nieuws, in schreeuwende krantenkoppen, in talkshows op tv. Dat spreekt boekdelen over het vertrouwen dat ik in de volwassen mensenwereld had. De documentaire van Al Gore was de eerste aanwijzing dat dat vertrouwen misschien niet helemaal terecht was.

Naarmate ik er meer over te weten kwam, sloeg de angst me steeds meer om het hart. Toch kwam mijn ontredde ook nog door iets anders. Het beangstigde me dat het geloof waarmee ik was opgegroeid, het geloof dat alles altijd alleen maar beter zou worden, op losse schroeven was komen te staan.

Nu gaan de wortels van het vooruitgangsoptimisme verder terug dan die ongekeerde periode van maatschappelijke voorspoed waarin ik opgroeide, de jaren tussen 1989 en 2001. In feite geldt voor iedereen die na de Tweede Wereldoorlog is opgegroeid dat we deel uitgemaakt hebben van een transformatie die in de menselijke geschiedenis ongekeerd is. Zeker in termen van levensverwachting en materiële welvaart zijn wij getuige geweest van spectaculaire ontwikkelingen; ontwikkelingen die tastbaar zijn geworden in koelkasten, smartphones, ultra-hd-televisies en matrassen van visco-elastisch schuim. Bewust en onbewust kregen wij de verwachting ingeprent dat opvolgende generaties het beter zullen hebben dan hun ouders.

Als we iets verder uitzoomen (en de wereld bekijken vanuit een westers perspectief) kunnen we het vooruitgangsgeloof zelfs nog verder in het verleden traceren. Al tijdens de wetenschappelijke revolutie en de Verlichting van de zeventiende en achttiende eeuw ontstond in het Westen het idee dat wetenschap en technologie de sleutel vormen tot onbegrensde vooruitgang. Aanvankelijk had dit idee vooral vat op een kleine elite die daadwerkelijk de vruchten begon te plukken van die vooruitgang. In de tweede helft van de negentiende eeuw, met de industriële revolutie in een vergevorderd stadium, kwam de maatschappij als geheel in aanraking met toenemende materiële zegeningen. Hoewel het ook toen nog even zou duren voordat de gewone man toegang zou krijgen tot een matras van visco-elastisch schuim, waren de snelle veranderingen onmiskenbaar. De toekomst werd min of meer synoniem voor betere tijden. Men ging zelfbewust spreken van ‘de moderne tijd’, met een duidelijk onderscheid ten opzichte van die arme stakkers

die het moesten zien te rooien in de ‘premoderne tijd’. De trein der vooruitgang leek niet te stoppen. Tot op het punt dat het vooruitgangsgeloof een van onze diepst gekoesterde dogma’s werd.

De titel van Al Gore’s documentaire *An Inconvenient Truth* was in die zin goed gekozen. Het klimaatprobleem was inderdaad een ongemakkelijke waarheid. Niet alleen vormde het een bedreiging voor onze manier van leven, het was ook een regelrechte bedreiging van de stellige overtuiging dat alles altijd beter zou worden.

Toen mijn vooruitgangsoptimisme op losse schroeven kwam te staan, moest ik me opnieuw leren verhouden tot de wereld. Onder meer in mijn studies psychologie en filosofie zocht ik naar handvatten. Door de jaren heen – we zijn inmiddels meer dan vijftien jaar verder – evolueerde mijn denken over de toekomst. Aanvankelijk was dat nogal zwart-wit. Of eigenlijk vooral zwart. De toekomst was gehuld in een onheilspellende mist, vanwaaruit plotseling de allesverzengende klimaat-apocalyps zou opdoemen.

Naarmate ik me verder verdiepte in de geschiedenis van de menselijke beschaving, zag ik dat dit beeld misschien wat te simpel was. Mijn toekomstbeeld kreeg meer kleurnuances, en door me te verdiepen in de geschiedenis kreeg ik bovendien een dankbaar besef van de verworvenheden die mij als Europeaan in de eenentwintigste eeuw ten deel zijn gevallen. En dan heb ik het echt niet alleen over mijn matras van visco-elastisch schuim. Het valt simpelweg niet te ontkennen dat de mensheid in de afgelopen eeuwen op heel veel terreinen vooruitgang heeft geboekt.

Toch verdiepte mijn overtuiging zich dat er iets fundamenteels schort aan het vooruitgangsverhaal. Of eigenlijk twee dingen. De

eerste tekortkoming is dat het ons een eenzijdig verhaal vertelt over de geschiedenis, en daarmee ook over het heden. Onze huidige situatie valt moeilijk te rijmen met het idee dat alles alleen maar beter wordt. Het vooruitgangsverhaal biedt ons dan ook een uiterst gebrekkig perspectief als we onze tijd willen begrijpen. Nu steeds duidelijker wordt dat het vooruitgangsverhaal vastloopt, lijken we, bij gebrek aan een alternatief, veroordeeld tot een zekere perspectiefloosheid. Dat is gevaarlijk. Want zonder een vorm van collectieve hoop liggen cynisme en fatalisme op de loer.

De tweede tekortkoming is van nog groter belang. Het vooruitgangsgeloof is meer dan het simpele idee dat de geschiedenis zich beweegt van belabberd naar alsmaar beter. Het gaat ook gepaard met aannames en ideeën over *hoe die vooruitgang tot stand komt*. Met andere woorden: het levert een politiek en economisch recept dat voorschrijft hoe we onze maatschappij moeten inrichten, willen we ons van verdere vooruitgang verzekeren. Op die manier bepaalt het vooruitgangsgeloof ook ons handelen, zowel op individueel als op collectief niveau. Het doet uitspraken over wat we wel of juist niet moeten doen. In die zin kunnen we ook spreken van een vooruitgangsideologie.

Nu is de grote ironie, en de reden voor mij om dit boek te schrijven: veel van die ideeën hollen de maatschappelijke fundamenten die vooruitgang mogelijk maken juist uit. De recepten van het vooruitgangdenken vormen een ernstige onderschatting van wat ervoor nodig is om een beschaafde, democratische samenleving overeind te houden, en bovendien van wat zo'n samenleving van ons als burgers vraagt. Het is een manier van denken die ons heeft verzwakt en die sommige van onze meest waardevolle verworven-

heden op het spel heeft gezet. Het ironische gevolg is dan ook dat het vooruitgangdenken zelf een obstakel vormt voor wezenlijke vooruitgang.

Met andere woorden: het vooruitgangsgeloof is niet alleen eenzijdig, het is ook schadelijk. Het heeft ons iets essentieels afgenomen. Namelijk het besef dat beschaving niet iets vanzelfsprekends is, maar iets precairs dat onze constante inzet en zorg vereist.

Onze tijd vraagt daarom om een nieuw perspectief. De opeenstapeling van crises waar we momenteel getuige van zijn – de coronacrisis, de Europese energiecrisis, de stikstofcrisis, de biodiversiteitscrisis, de klimaatcrisis, de zorgcrisis, de gevaarlijke geopolitieke situatie – is niet zomaar een ongelukkige speling van het lot. Deze crises, en de manier waarop ze zich ontploegen, zijn de uitdrukking van specifieke historische omstandigheden. Deze omstandigheden tezamen noem ik het Calamiteitperk. (Misschien niet de meest vrolijke benaming, al hoop ik dat we door de woordspeling de sfeer er toch nog een beetje in houden.)

En ja, zoals de naam suggereert, kenmerkt het Calamiteitperk zich door crises en calamiteiten. Maar dat betekent niet dat dit tijdvak haaks staat op vooruitgang. Integendeel. De huidige crises zijn in zekere zin juist een product van die vooruitgang. Zo beschikken we in onze tijd over technologische superkrachten. De keerzijde daarvan is dat deze technologie ook voor meer duistere doeleinden kan worden ingezet. Of wat dacht je van het menselijke vermogen om de natuur op grote schaal naar onze hand te zetten: dat vermogen stelt ons in staat genoeg voedsel te produceren voor acht miljard mensen, maar de prijs daarvoor is de grootschalige verwoesting van ecosystemen.

De lens van het Calamiteitperk biedt een perspectief op onze tijd, waarin vooruitgang en haar schaduwzijde vaak innig met elkaar verweven zijn. Het is daarmee een correctie op het eenzijdige vooruitgangsverhaal. Tegelijkertijd moet het Calamiteitperk meer bieden dan alleen een historisch perspectief: het moet ons ook handvatten bieden voor een weerbare samenleving. Dat begint bij het besef dat we zaken als vooruitgang of beschaving nooit voor lief mogen nemen.

De filosofische kenners onder ons (de nerds) zullen ontdekken dat dit boek losjes de opbouw volgt van wat Verlichtingsdenker Immanuel Kant beschouwde als de drie hoofdvragen van de filosofie. Namelijk: Wat kan ik kennen? Wat moet ik doen? En wat mag ik hopen?

In het eerste deel zal ik proberen een verhelderend perspectief te schetsen op onze tijd. Dat zal ik doen door de structurele omstandigheden van het Calamiteitperk in kaart te brengen. Ook probeer ik licht te werpen op hoe het vooruitgangsverhaal ons heeft misleid.

Het tweede deel gaat over het Calamiteitperk als handelingsperspectief. Hoe moeten we ons tot onze tijd verhouden? En hoe creëren we een slagvaardige samenleving? Het dominante vooruitgangsgeloof heeft onze maatschappelijke fundamenten aangetast. In dit deel ondernemen we daarom een (filosofische) reparatiepoging.

De epiloog, tot slot, zal gaan over hoop. Wij mensen kunnen niet zonder. En hoewel ik mezelf niet wil opwerpen als zelfhulpgoeroe, denk ik – Bhagwan Fransen – dat we de psychologische en

culturele impact van de komende periode niet moeten onderschatten. Grofweg sinds de Verlichting leven wij vanuit het idee dat de geschiedenis zich vanzelfsprekend in de richting van vooruitgang voltrekt. Dat idee zullen we moeten vervangen door een nieuwe vorm van hoop; een vorm die ons niet alleen helpt 's ochtends uit bed te komen, maar ook een die maatschappelijk constructief is.

Misschien krijgt u nu de neiging naar het einde te bladeren om stiekem te kijken hoe dit allemaal afloopt. 'Moeten we optimistisch zijn over de toekomst? Of is pessimisme meer op z'n plaats?' Ik beloof m'n best te doen op een *happy ending*, maar wat ik alvast kan verklappen: dat zal weinig met optimisme of pessimisme te maken hebben.